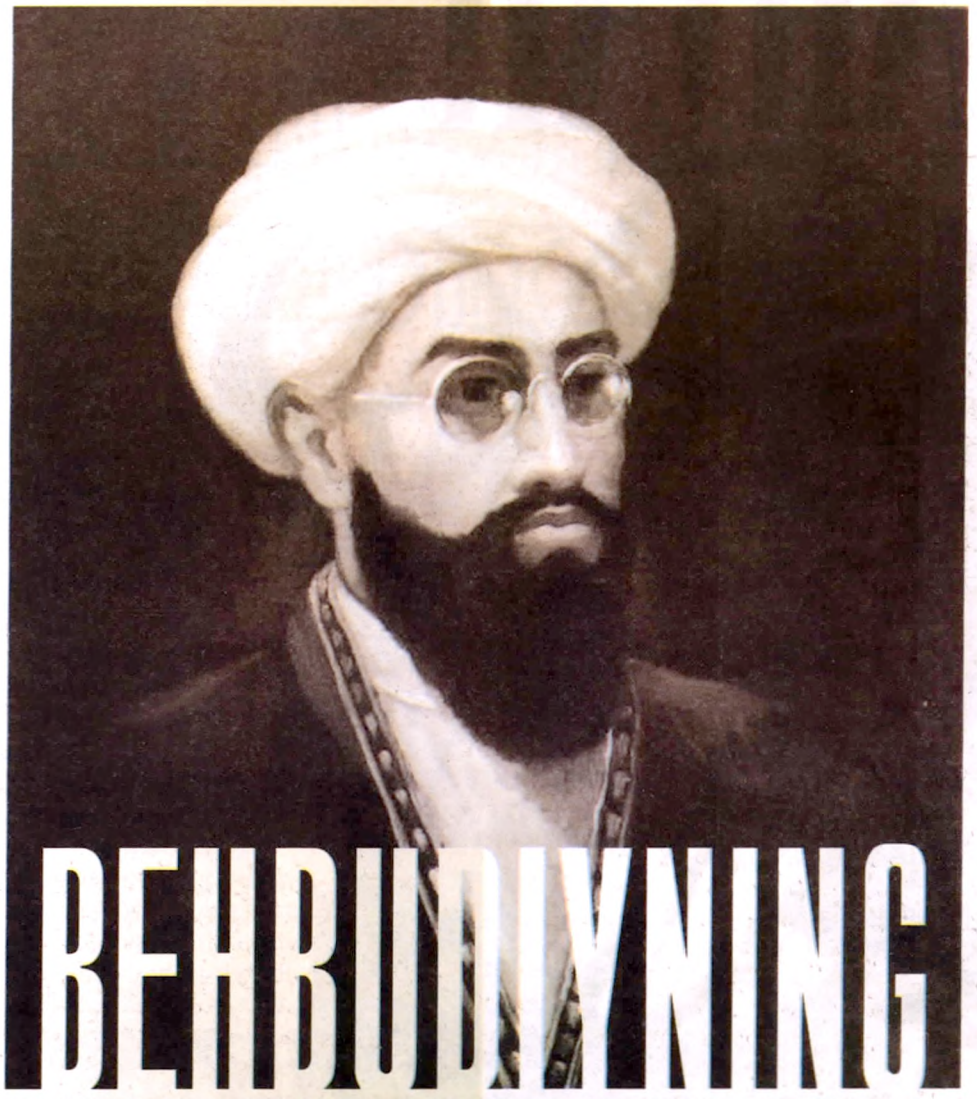

BEHBUDIYNING SIYOSIY QARASHLARI

Prezidentimizning 2025-yil 3-yanvardagi "Turkiston jadidchilik harakatining asoschisi, atoqli adib va jamoat arbobi, noshir va pedagog Mahmudxo'ja Behbudiy tavalludining 150 yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi qarori ma'rifatparvar ajdodimizning bebaho merosini yanada kengroq o'rganish va targ'ib etish yo'lida muhim hujjat bo'ldi.

Bundan yuz yil muqaddam, to'g'rirog'i, XX asrning boshlarida Turkiston jadidlari faqat badiiy ijod, ilmiy faoliyat, maktab va maorif islohoti masalalari bilangina emas, ayni paytda davlat qurilishiga oid siyosiy-huquqiy masalalar bilan ham shug'ullandi. Buni o'sha davrdagi tarixiy sharoit, xususan Turkiston aholisining, hatto ilg'or qismida ham huquqiy bilimning yo'qligi yoki yetishmasligi taqozo etdi. Shu davrda maktab yoki biror uyushma *(tashkilot)* ochmoqchi bo'lgan kishilar, hatto buning uchun kimdan ruxsat olish va kimning nomiga ariza yozish masalasida ham qiynalib, murakkab vaziyatga tushib qolgan edi. Maktab yoki uyushma yoxud jamiyat ochgan kishilar esa bu muassasaning keyingi faoliyatini tashkil etishda ojiz edi. Vaziyatning ana shunday tus olganini ko'rgan Munavvarqori Abdurashidxonov **1914-yili "Sadoyi Turkiston" gazetasining 14-iyun sonida "Jamiyatlar qanday ochilur?"** degan maqola bilan chiqishga majbur bo'ldi. Munavvarqori mazkur maqolasida, masalan, maktab yo jamiyatni ochish uchun ishni nimadan boshlash, uning nizomini qanday tuzish va kimning nomiga ariza yozish hamda bu bilangina kifoyalanmay, tegishli idoralarga bir emas, bir necha marotalab qatnash lozimligini aytgan.

Tarixiy davrning o'zgarishi bilan kishilarda huquqiy bilimning yo'qligi, ayniqsa yaqqol sezildi va shunday bilimga xalq ommasida katta ehtiyoj paydo bo'ldi. Ana shunday sharoitda jadidlar xalqqa ibtidoiy huquqiy ma'lumotlar berish bilan birga jamiyatning huquqiy normalarini ishlab chiqishga ham alohida e'tibor berdilar.

XX ASR BOSHLARIDA Turkiston xalqlarining milliy manfaatlarini chor hukumati oldida himoya etish uchun kamida Rossiya Davlat dumasining yoki Toshkent shahri aholisining ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal etish yoki ko'tarish uchun esa kamida Toshkent shahri dumasining a'zosi bo'lish lozim edi. Chor hokimiyati yillarida markaziy va mahalliy Davlat dumalariga a'zo bo'lgan yerli xalq vakillarining hammasini ham o'zlarining el-yurt oldidagi burchlarini bajargan, deb bo'lmaydi. Lekin ular orasida Mahmudxo'ja Behbudiy singari xalq va mamlakat dardi bilan yashagan siymolar bor ediki, ular Davlat dumasining a'zosi sifatida samarali faoliyat olib bordi.

2001-yili Haarlem *(Niderlandiya)*da nashr etilgan **"Turkistonda yangilik harakatlari va ixtilolar. 1900–1924"** degan to'plamdan ma'lum bo'lishicha, Mahmudxo'ja Behbudiy 1907-yilda Rossiya 3-Davlat dumasi yig'ilishida ko'rib chiqish uchun Turkiston madaniy muxtoriyati loyihasini tayyorlagan va bu loyihani Davlat dumasining Musulmon fraksiyasiga topshirgan ekan. Buxoro Xalq Sovet Respublikasining sobiq Markaziy Ijroiya qo'mitasi raisi Usmon Xo'jayev *(Usmon Xo'ja 1878–1968)* xotirasiga bag'ishlangan ushbu to'plam uning farzandi doktor Temur Xo'ja o'g'li tomonidan nashrga tayyorlangan.

Mazkur loyiha Mahmudxo'ja Behbudiyning Rossiya Davlat dumasiga taklifi sifatida yozilgani uchun dumaning Musulmon fraksiyasi uni shu sohaga yaqin kishilarga fikr olish uchun bergan va u shunday yo'l bilan Turkiston masalalari bo'yicha taniqli mutaxassis Ismoilbek Gaspiralining qo'liga tushgan. I. Gaspiralining qizi Shafiqaxonim otasining arxivini Turkiyaga olib borib, Anqaradagi doktor Najip Hablemit o'g'liga topshirgan. Doktor Najipbek XXI asr arafasida I. Gaspirali arxividan Behbudiyning loyihasini topib, uni Temur Xo'ja o'g'liga bergan. Shu tarzda loyiha Temurxo'janing tashabbusi va mehnati bilan dastlab Niderlandiyada chop etilgan to'plamda, keyin professor Begali Qosimov yordamida O'zbekistonda "Jahon adabiyoti" jurnalining 2003-yil 8-sonida e'lon qilingan.

Loyihaga yozilgan kirish so'zidan ma'lum bo'lishicha, Behbudiy 2-Davlat dumasining Musulmon fraksiyasiga ham bir necha ma'ruzalar yozib bergan va ularda Turkiston muxtoriyati bilan bog'liq muhim masalalarni ko'targan. Bizningcha, zikr etilayotgan loyihada Behbudiyning o'sha ma'ruzalarda ilgari surgan ayrim fikr va mulohazalari ham muayyan huquqiy normalar sifatida o'zining yangicha talqinini topgan bo'lishi mumkin.

Loyiha to'qqiz bo'limdan iborat bo'lib, ular quyidagilardir:

1. Duma xususinda.
2. Rusiya musulmonlari raisi.
3. Turkiston Idorayi ruhoniya va doxiliyasi asosining musavaddasi *(qoralamasi)* Turkiston Idorayi ruhoniya va doxiliyasi xususinda.
4. Idorayi ruhoniya va doxiliya asoslarining xatti-harakati.
5. Idorayi ruhoniya va doxiliya tasarrufindagi ishlar.
6. Idorayi ruhoniya va doxiliya mas'uliyati.
7. Turkiston qozilari xususinda.
8. Joniy va badkorlar *(jinoyatchi va bezorilar)*.
9. Turkiston yahudiylari va ajnabiylari.

Loyihaning bu qismlari va ulardagi ayrim moddalarini sharhlashdan avval shuni aytish joizki, Behbudiy 18 yoshidan boshlab qozixonada mirzalik qilgan. U shu lavozimda ishlash jarayonida o'zining katta iste'dodini, ruhoniya va doxiliya sohasidagi boy bilimini namoyish etib, qozi va muftiy darajasiga erishgan. Ammo 1899–1900-yillarda haj safari munosabati bilan Arabiston, Misr va Turkiyada bo'lishi hamda bu mamlakatlardagi maktab va madrasa ta'limi bilan tanishish uning hayotini mutlaqo o'zgartirib yubordi. 1903-yildan boshlab Behbudiyning diqqat markazida faqat bir masala – yangi tipdagi maktab masalasi turdi va shu maktab yordamida Turkiston aholisini chirmab tashlagan bid'at hamda jaholatga qarshi kurashish va xalq ommasi o'rtasida ma'rifat ziyosini tarqatishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Turkistonning ilg'or kishilari safidan o'rin egallagan Behbudiy 1906-yili Nijniy Novgorodga borib, Rossiya musulmonlarining turmush va madaniyati muammolariga bag'ishlangan qurultoyda ishtirok etdi. Uning mazkur qurultoyda Turkiston musulmonlari guruhiga rahbarlik qilishi va katta nutq so'zlashi yig'ilganlarda yaxshi taassurot qoldiradi. U Rossiya Davlat dumasi Musulmonlar fraksiyasi a'zolari o'rtasida obro'-e'tibor qozonib, Turkiston muammolarini ular yordamida Davlat dumasiga havola etmoqchi bo'ladi.

Behbudiyning 3-Davlat dumasi Musulmonlar fraksiyasiga yo'llagan loyihasining Turkiston madaniy muxtoriyatiga bag'ishlangani bejiz emas. Professor B. Qosimovning "Jahon adabiyoti" jurnalining zikr etilgan sonida bosilgan kirish so'zida yozishicha, 1- va 2-Davlat dumalarida qizg'in muhokama etilgan masalalardan biri ham muxtoriyat masalasi edi. Ammo muxtoriyat tushunchasi o'sha vaqtda hali siyosiy-ijtimoiy va madaniy mustaqillik ma'nosini anglatmagan. Binobarin, Rossiya musulmonlari madaniy muxtoriyat tushunchasi ostida millat milliy-madaniy turmushining daxlsizligini nazarda tutgan. Bu o'sha davr uchun, shubhasiz, jasoratli harakat hisoblangan.

ENDI BEVOSITA loyihaning birinchi bo'limiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, unda asosan Turkiston aholisidan Davlat dumasiga vakil saylanishining huquqiy normalari haqida bahs boradi. Behbudiy bu masalada Turkistondagi musulmon

aholisining sonidan kelib chiqqan holda vakil saylanishini lozim, deb biladi. Bu moddaga eslatma sifatida aytish lozimki, o‘sha vaqtda Turkistonda o‘rnashib olgan rus aholisining soni *(322 ming)*, mahalliy xalq nufuzi *(5 million 378 ming)*dan qariyb yigirma marta kam bo‘lgan.

Loyihadagi “Rusiya musulmonlari raisi” deb nomlangan ikkinchi bo‘lim ma’no-mohiyati quyidagi masalaga qaratilgan: Behbudiyning fikricha, Umumrossiya musulmonlarining diniy va hayotiy ishlarini bajarish hamda barcha ruhoniya va doxiliya idoralariga rahbarlik qilish uchun Peterburgda, ya’ni Rossiyaning poytaxtida mahkamayi islomiya tashkil etilishi, ham diniy bilim, ham zamonaviy voqealardan yaxshi xabardor musulmonlardan birining bu mahkamaga ma’lum bir muddatga rais etib saylanishi lozim.

Turkiston Idorayi ruhoniya va doxiliyasi masalalariga bag‘ishlangan **uchinchi bo‘lim loyihaning eng katta bo‘limi bo‘lib, o‘n moddadan iborat. Bu moddalarning asosiy mazmuni quyidagi masalalarni o‘z qamroviga olgan**:

1. Sirdaryo, Farg‘ona, Samarqand, Yettisuv, Zakaspiysk viloyatlaridan iborat Turkiston uchun bir Idorayi ruhoniya va doxiliya *(Diniy va ichki ishlar idorasi)*ni tashkil etish va bu idorani Toshkent shahrida barpo etib, unga “birinchi darajali ulamo sinfidan shariat va zamondan xabardor kishi”ni saylov yo‘li bilan besh yillik muddatga shayx ul-islom etib tayinlash.

2. Mazkur idorani quyidagi tartibda tashkil etish: 1 rais – shayx ul-islom, 5 diniy alloma – a’lam, 5 oliy va o‘rta ma’lumotli musulmon – chilon *(a’zo)*, shuningdek mirzo va sarkotib.

3. A’lam va chilon *(a’zo)*larni har bir viloyatdan besh yillik muddatga saylov yo‘li bilan tayinlash.

4. Idorayi ruhoniya va doxiliya tarkibiga, yuqorida qayd etilgan a’lam va chilon *(a’zo)*lardan tashqari, barcha mahalliy yahudiylardan bir nafar yahudiy olimni saylov yo‘li bilan jalb etish.

5. Turkistonning har bir viloyatida Idorayi ruhoniya va doxiliya shu’balarini ochish va bu shu’balarga viloyat shaharlarining musulmonlar yashaydigan qismidan joy berish.

6. Idorayi ruhoniya va doxiliya shu’basining tarkibini quyidagicha belgilash: 1 raislik qiluvchi – oxund, 3 diniy ulamo – viloyat a’lami, 1 oliy ma’lumotli musulmon – viloyat chiloni *(a’zosi)* va agar lozim topilsa, mirzo *(sarkotib)*.

7. Har bir viloyatda Turkiston Idorayi ruhoniya va doxiliyasi, uning shu’balari va dorulqazo *(qozixona)* hukm va talablarini ijro etadigan ijroiya mahkamasini tuzish.

8. Mahkamaga ma’lumotli musulmonlardan saylov yo‘li bilan rais etib tayinlash.

9. Turkistondagi musulmon volost yo‘llar boshqaruvchilari, starshina va starshiy *(katta)* oqsoqollarini ijroiya mahkamaning amirligiga tobe deb hisoblash.

10. Bu idoralarning barchasi shu’bayi ruhoniya va shu’bayi hayotiyaga bo‘linadi. Behbudiy Turkiston Idorayi ruhoniya va doxiliyaning rahbariyati va tarkibiy qismlariga keng to‘xtabgina qolmay, uning faoliyat doirasini ham belgilab bergan. Umuman, loyihaning sharhlanayotgan bu birinchi qismida Idorayi ruhoniya va doxiliya masalalari muallifning diqqat markazida turadi. Buning sababi shundaki, XX asr boshlarida Turkiston aholisi o‘rtasida islom dini katta mavqega ega bo‘lib, uning ma’naviy va madaniy hayotiga, Behbudiy o‘ylaganidek, yangi diniy tuzilma – Idorayi ruhoniya va doxiliya orqali ta’sir ko‘rsatish va aholining turmush tarzini shu tuzilma yordamida o‘zgartirib borish mumkin edi. Shuning uchun mazkur loyihada Idorayi ruhoniya va doxiliyaning faoliyat va mas’uliyat doirasi quyidagicha belgilangan:

4-bo‘lim. Idorayi ruhoniya va doxiliya a’zolarining xatti-harakati.

1. Shayx ul-islom va oxund – ruhoniy va shar’iy ishlar, a’lamlar – qonun-qoidalar va zamonning zarur ishlari, a’zolar esa turli ishlar bilan shug‘ullanadi. Muhim ishlarga viloyat a’lamlari va a’zolari ham chaqirilib, majlis o‘tkaziladi. Hatto lozim bo‘lganda Rossiyadagi Idorayi ruhoniya va muxtoriyat doiralaridan maslahat olinadi.

2. Turkiston Idorayi ruhoniya va doxiliyasi shu’balari Rossiya Musulmonlari ittifoqi qarorlariga rioya qiladi.

3. Majlis va idoralarning har bir ishi, hukm hamda qarori shariat qonun va qoidalari doirasida bo‘ladi.

4. Turkiston idorayi ruhoniya va doxiliyasi tasarrufidagi shia mazhabiga mansub musulmonlarning rusumi mazhabiyaga oid fatvolari Zakavkaziyadagi shia shayx ul-islomi majlisining roziligi bilan kuchga kiradi.

5. Mahalliy aholi jamiyatlari bu idoralarning ruhoniy va hayotiy shu’balari to‘g‘risida ma’lumot olish, taftish qilish va hisob so‘rashga haqlidir.

5-bo‘lim. Idorayi ruhoniya va doxiliya tasarrufindagi ishlar.

Bu bo‘limda idoraning faoliyat doirasi o‘n ikki moddada belgilangan va ularning asosiylari quyidagilardir:

1. Idora o‘z shu’balariga rahbarlik qilish bilan birga ular o‘rtasida aloqa o‘rnatadi va barcha mahalliy idoralarning ishlarini tartibga soladi.

2. Mahalliy rus mahkamalariga savol bilan murojaat etadi, bu ma’lumotlarning xatti-harakatlariga norozilik bildiradi va tegishli xalq huquqini mahalliy hukumat oldida himoya qiladi.

3. Meros-tug‘ilish, bola boqib olish va tarbiyalash, nikoh-taloq, bola saqlab olish, xullas ro‘zg‘or va oila ishlari, turli ko‘chma va ko‘chmas mulk hamda nomus da’volari bilan shug‘ullanadi.

4. Masjid, madrasa, maktab, vaqf va xayr-saxovat, vasiyat ishlari bilan shug‘ullanuvchi mutavalli va nozirlar hamda diniy va dunyoviy tahsil dasturlari, shuningdek maktab va madrasalar tuzilmasini tashkil etadi.

5. Turkiston qozilariga shar’iy, urfiy, tijoriy va zamoniy ishlarni so‘ramoqlari uchun hamda jazo uchun dasturilamal va qonunnomalar tasnif etadi.

6. Barcha ruhoniy va milliy, doxiliy maktab xizmatlariga kiradigan shaxslarni imtihon qilib, ular saviyasining yetukligi va haqligi haqida shahodatnoma beradi.

7. Yer va suv masalasini Turkistonning doxiliy maishat va ahvoli havoiya jug‘rofiyasiga muvofiq suratda xolisona va qonun asosida hal etadi va h.k.

Ko‘ramizki, Behbudiy talqinidagi Idorayi ruhoniya va doxiliya Turkiston aholisi hayotining qariyb barcha muammolari bilan shug‘ullanish va bu muammolarni shariat amallari asosida hal etish huquqiga ega. U hatto aholidan tushgan shikoyat va arizalar asosida mahalliy rus mahkamalariga murojaat etishi, ular xatti-harakatiga nisbatan norozilik bildirishi ham mumkinki, bu loyihaning qimmatini yanada oshirgan.

Nihoyat, Idorayi ruhoniya va doxiliyaning javobgarligiga bag‘ishlangan so‘nggi 6-bo‘lim quyidagi masalalarni o‘z ichiga olgan:

1. Idorayi ruhoniya va doxiliya shu’balari, ijroiya mahkamasining a’lam va a’zolari hamda qozixona xodimlarining xiyonat va jinoyatlari Idorayi ruhoniya va doxiliya mahkamasi tomonidan tekshiriladi.

2. Turkiston Idorayi ruhoniya va doxiliyaning rais, a’lam va a’zolarining jinoyatlari taftish komissiyasi tomonidan o‘rganiladi. Rossiyadagi barcha Idorayi ruhoniya va muxtoriyatlarni tekshirish Umumrossiya musulmonlari raisi mahkamasining vazifasiga kiradi.

Turkiston Idorayi ruhoniya va doxiliyasining tuzilmasi, a’zolarining xatti-harakati, tasarrufidagi ishlar va mas’uliyati Behbudiy tomonidan shunday mukammallik bilan ishlab chiqilganki, uning ham shariat qonun-qoidalari, ham zamonaviy huquqiy bilimlarni puxta egallagani yaqqol ko‘rinib turadi.

7-bo‘lim. Turkiston qozilari xususinda.

Behbudiy qozixonada ishlagani va bu sohani mukammal bilgani uchun Turkiston qozilarining huquqiy maqomi va qozilik tizimining huquqiy masalalarini o‘n moddada ifodalagan va bu moddalarning asosiylari quyidagilardir:

1. Turkiston qozilari hozirgi tartibda saylanishi, ammo ularning bu lavozimga loyiqliklari Idorayi ruhoniya va doxiliya yoki shu’basining shahodatnomasi bilan tasdiqlanishi lozim. Ularni bo‘shatish masalasi ham mazkur idora ixtiyoridadir.

2. Turkiston muzofotidagi hukm chiqaradigan boshqa mansablar tugatilib, ular o‘rniga shar’iy qozilar mansabi joriy etilsin.

3. Har bir volostda bir qozixona, har bir qozixonada esa bir qozi va bir muovin mansabi belgilansin.

4. Qozi va muovinning vazifalari hozirgidek xalq tarafidan belgilanib, maoshi Idorayi ruhoniya tomonidan berilsin.

5. Bir qozining hukmidan norozi bo‘lgan kishi hozirgidek 4 qozidan iborat kengashga murojaat etsin.

6. Qozilar kengashining hukmi apellyatsiya uchun Idorayi ruhoniyagacha ko‘tarilib, bekor qilinishi yoki rad etilishi mumkin.

7. Qozixonada yoziladigan barcha hujjatlar turkcha *(o‘zbekcha)* yozilib, da’vo va hujjat summasi cheklanmasligi lozim.

8. Turkiston qozilari tomonidan tasdiqlangan barcha vasiqalar, hukm va xatlar Rossiyadagi adliya mahkamalari tomonidan e’tiborga olinishi maqsadga muvofiq va h.k.

Loyihaning “Joniy va badkorlar” *(“Jinoyatchi va bezorilar”)* degan sakkizinchi hamda “Turkiston yahudiylari va ajnabiylari” degan to‘qqizinchi bo‘limlari ham mazkur masalalarga oid ishlarni adolatli hal qilishga qaratilgan moddalardan tashkil topgan. Masalan, agar turkistonliklar 3 marta o‘g‘irlik qilgan yoki umumga zarar keltirgan bo‘lsalar, ular Idorayi ruhoniyaning xohishi bilan boshqa mahallaga vaqtincha yoki umrbod chiqarilib yuborilishi mumkin.

Behbudiy Idorayi ruhoniya va doxiliya faoliyati bilan bog‘liq bu huquqiy qarashlari va takliflarini bayon etgach, hukumat idoralarining faoliyati bilan bog‘liq “talab va modda”lardan iborat loyihaning ikkinchi qismini ham Musulmon fraksiyasiga ma’ruza tarzida taqdim etgan. **Bu qism quyidagi to‘rt bo‘limdan tashkil topgan**:

1. Milliy mahkamalar xususinda.
2. Vaqflar xususinda.
3. Umumiy maktablar.
4. Suv va yerlar xususinda.

“Mulkiy mahkamalar xususinda” deb nomlangan birinchi bo‘limdagi Behbudiyning huquqiy qarashlari mazkur mahkama ishini tubdan qayta qurishga qaratilgani bilan, ayniqsa ahamiyatlidir.

LOYIHADAGI VAQF MASALASIGA BAG‘ISHLANGAN ikkinchi bo‘limning maqsad va mohiyati vaqf ishlarini butkul Idorayi ruhoniya ixtiyoriga o‘tkazishga qaratilgan. Behbudiy, loyihaning boshqa bo‘limlaridan ham ma’lum bo‘lganidek, o‘lkadagi asosiy ishlarga rahbarlikni amalga oshirish uchun Idorayi ruhoniya va doxiliyani tuzish hamda hukumat mahkamalari tasarrufidagi bir qator vazifalarni shu idora ixtiyoriga o‘tkazish yo‘li bilan Turkistonning “madaniy muxtoriyati”ga erishmoqchi bo‘lgan.

Yuqoridagi moddalardan shu narsa ayon bo‘ladiki, Behbudiy bir tomondan, Turkiston Rossiyaning tarkibiy qismiga kirgani holda bu yerda yashovchi musulmonlarning Rossiyadagi ijtimoiy imtiyozlardan foydalana olmayotganini ko‘zda tutib, mahalliy xalqning Rossiyadagi rus fuqarolari bilan teng huquqli bo‘lishi, ikkinchi tomondan, Turkistondagi rus ma’muriyatining rahbarlik huquqlarini chegaralash. Turkistonning “madaniy muxtoriyat”iga erishish yo‘llarini axtargan. Behbudiyning bunday intilishlari **loyihaning suv va yer haqidagi bo‘limida** ham o‘z ifodasini topgan.

Behbudiy 1907-yili noyabr oyida yozilgan bu hujjati bilan Rossiya mustamlakachilik siyosatining Turkistondagi kishanlarini bo‘shashtirmoqchi bo‘lganki, biz bu hujjatda oradan o‘n yil o‘tgach, 1917-yilda amalga oshgan Turkiston Muxtoriyati g‘oyalarining dastlabki sadolarini ko‘ramiz. Behbudiyning bu loyihasi bilan Turkistondagi mustamlaka davlat tuzumini isloh etmoqchi bo‘lgani, shubhasiz. O‘lkadagi bir qator hayotiy masalalarning davlat tasarrufida Idorayi ruhoniya va doxiliya ixtiyoriga o‘tkazilishi, shuningdek maktab, suv va yer masalalari yuzasidan olg‘a surilgan takliflar Behbudiyning o‘z davridan kamida o‘n yilga ilg‘orlab ketganini ko‘rsatadi.

Rustam SHARIPOV,
TDShU Jadidshunoslik ilmiy tadqiqot markazi direktori,
filologiya fanlari doktori